

Omer Hadžiselimović

BOSNA I HERCEGOVINA OČIMA BRITANACA: 1848—1889*)

Bosnu i Hercegovinu je u 19. vijeku posjetio znatan broj britanskih putnika, od kojih su neki svoje viđenje naših krajeva objavili u vidu putopisnih knjiga, političko-informativnih članaka ili istoriografskih djela. Posebnu privlačnost imaju oni tekstovi koji prenose neposredni putnikov utisak o tadašnjoj bosansko-hercegovačkoj stvarnosti i njenoj fizičkoj i »humanoj« geografiji. Pored obavještenja o uslovima putovanja, gradovima, ekonomskom životu, poznatim ličnostima, ustancima, ovi putopisi obiluju i značajnim i danas zanimljivim antropološkim opažanjima, onima o načinu života i pogledu na svijet našeg čovjeka od prije stotinu i više godina. Neka od ovih obavještenja i opažanja data su — često u upečatljivom književnom uobličanju — u tekstovima koji čine ovaj izbor.

Prvi Britanac koji u prošlom stoljeću piše o Hercegovini ili Bosni na osnovu ličnog putničkog iskustva jeste poznati naučnik ser Džon Gardner Vilkinson (John Gardner Wilkinson, 1797—1875), čija je slava kao egiptologa samo nešto manja od Šampolionove (Charnolion). Vilkinson se školovao na Oksfordu (Oxford), a između 1821 i 1833. godine putovao je po Egiptu i istraživao ostatke u dolini Nila. Godine 1844. posjećuje i naše krajeve, koje opisuje u obimnoj dvotomnoj knjizi Dalmacija i Crna Gora, s putovanjem do Mostara u Hercegovini (Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina, London, 1848). Dragocjeni su, između ostalog, Vilkinsonovi opisi starina u Dalmaciji, stećaka u Hercegovini, te crnogorskih običaja. U Crnoj Gori on se sreo i s Njegošem. U Hercegovinu, u kojoj boravi oktobra i

* Ovaj tekst, koji u nešto drukčijem obliku čini dio rukopisa knjige *Na vratima Istoka* predviđene za objavljivanje u ediciji »Kulturno nasljeđe« sarajevskog »Veselina Masleše«, emitovan je na trećem programu Radio Sarajeva od 27. maja do 1. juna 1988. godine.

novembra 1844, Vilkinson stiže iz Dubrovnika, gdje dobija »vizu« za posjetu Mostaru. Putuje najprije parobrodom do Korčule, a zatim preko Orebića i Trpnja do delte Neretve, u koju ulazi u »čamcu na četiri vesla«. U odlomcima koji slijede Englez opisuje razgovor koji vodi s nekim »turskim« trgovcem, hadžijom, na putu između Metkovića i Mostara, a potom svoju posjetu glavnom gradu Hercegovine.

Uskoro izbismo na glavni put što vodi iz Ljubuškog [Gliubuski], na kojem nas sustiže veliki karavan turskih trgovaca na konjima, sa haremom i robom. Upustio sam se u razgovor s jednim od njih, za koga se ispostavilo da je hadžija i koji je, zahvaljujući dugom boravku u Kairu, veoma tečno govorio arapski. No svaki pokušaj da neometano pričamo bio je sasvim beznađan, jer smo s jedne strane bili pritiješnjeni mnoštvom konja, dok nam je s druge strane prijetio ugao kakvog sanduka, bala robe ili pak tahtaravan [tahtarawan]¹⁾ pun žena. Stoga smo usporili, pustili da impedimenta (*) prođu naprijed, i pričali o mnogim hadžijinim putovanjima i o uobičajenim orijentalnim temama.

Nakon što je podrobno opisao svoja putovanja i dao ocjenu o Kairu i onom bauku turskih hadžija, Arapima, on reče: »E pa, gospodine zanatlijo (**), vi ste vidjeli Misir (***) i Stambol i rekao bih da ste svoj boravak tamo dobro iskoristili; ali, šta je vaš zanat?« (Turci uvijek misle da Evropljanin mora biti zanatlija ili trgovac). Kako sam lutao svijetom iz razloga koji nisu tako jednostavni²⁾, i ne želeći da ih objašnjavam, odgovorio sam mu: »Tražio sam ljekovito bilje i ako bi vas, daleko bilo, zbacio konj, pokazao bih vam kako vješto umijem namjestiti ruku ili bilo koju kost koju biste slomili«. Shvativši da je to šala, on reče: »Bog vam dao snagu, ali neka me svaka nesreća zaobiđe; vi ste hećim [hakim]³⁾, dakle«. »Nisam, to sam rekao samo zato što je nemoguće ubijediti Osmanliju da mi Evropljani putujemo samo da vidimo druge narode i zemlje, mada ne sumnjam da vi, koji ste toliko proputovali, možete razumjeti zadovoljstva i koristi koje putovanja pružaju. Vi govorite o onome što ste vidjeli s istom vrstom uživanja kao i mi, a znate da su i mnogi muslimani u starim vremenima voljeli da istražuju iste one stvari koje sada Franci⁴⁾ istražuju, a koje su im bile zanimljive u doba kad je Frangistan⁵⁾ bio u stanju varvarstva« [...].

* Izvršna rimska riječ za »prtljag« (Ova, kao i druge napomene označene asteriskom, potiču od autora. Latinska riječ »impedimenta« izvorno označava predmete koji smetaju ili opterećuju).

¹ (Pers.) Zatvorena nosiljka u obliku kočija, ali bez točkova: nose je četiri čovjeka ili konji.

** U nekim mjestima Evropljanina zovu malem, što znači »zanatlija«, »majstor«; u Egiptu, »Hawagee«, prodavac ili marchand. [»Malem« je kolokvijalni oblik od »mualim« — učitelj, majstor].

*** Naziv za Kairo, kao i za Egipat.

² Autorova aluzija na njegovo putovanje i boravak u Egiptu.

³ (Ar.) Ljekar.

⁴ Zapadni Evropljani, hrišćani.

⁵ (Tur.—ar.) Evropski, hrišćanski svijet.

[...] Razgovor se ponovo vratio na njegova putovanja i na poređenje Kaira sa Carigradom. »Istina je«, primijetio je, »da stanovnici Kaira zovu svoj grad 'majkom svijeta' i to je veliko mjesto; bazari su mu odlični a džamije bezbrojne. Ali mi, koji nismo Egipćani i koji smo vidjeli Carigrad, moramo priznati da se Misir ne može uporediti s turskom prijestonicom. A zatim i Bosfor, kraj oko njega i, iznad svega, narod. Osmanlije — o, maleme, to je pravo carsko mjesto, boravište sultana i centar svijeta!«

Ovo je vodilo u raspravu o vrijednostima evropske discipline s jedne i starog turskog sistema s druge strane. Mene bi sigurno iznenadilo što srećem čovjeka s tako tvrdoglavim uvjerenjem u zastarjele pojmove o osmanlijskoj sili da nisam upoznao i druge, čak i u Egiptu, koji isto tako misle. On je, naime, zaključio izjavivši da su Turci osvajači svijeta, da sve kraljeve Frangistana na njihova prijestolja postavlja sultan, da su engleski vladari možda najvjernije sluge koje su sultani ikad imali i da se ništa ne smije uraditi bez Šerifovog [Shereef]****) odobrenja. Francuzima je bilo dozvoljeno da zauzmu Alžir i da ga drže u ime Turaka jer se Bej⁶) bunio protiv Visoke Porte (pobjede Mehmed Alija [Mohammed Ali]⁷) nad vezirovom vojskom smatrao je bajkama). »Osmanlije!« uzvikivao je, »ne postoji nijedan drugi narod koji je pod Allahovom zaštitom i kad bi se evropske sile, sa svim snagama kojima raspolažu, usudile da krenu na njega, ne bi bile kadre da se suprotstave Turcima ni za jedan trenutak«.

U skladu s onim dobrim muslimanskim pravilom, koje potiče iz Kur'ana i koje glasi, »Ne raspravljaj s neznalicom«, ja ga ostavih da se preda uživanju u svojoj zabludi. »Ovo je«, pomislio sam, dostojan predstavnik Bosanaca sultana Selima«; njegov suvonjavi lik me je podsjetio na jednog njihovog potomka kojeg sam upoznao u Asuanu, pa sam iskoristio priliku da promijenim temu razgovora. Rekao sam, naime, da sam vidio potomke sultanovih bosanskih vojnika u dolini Nila koje je on tamo ostavio da brane egipatsku granicu i glavni grad Nubije. Novina ovog obavještenja iz istorije kod njega je u prvi mah izazvala potpunu nevjericu; no, videći da se ne šalim, on se vidljivo obradova zbog slave svojih zemljaka — čija su dična djela eto poznata i jednom Franku — i primijeti da su »Bošnjaci« [Bosnaks] uvijek bili hrabri ljudi. »I mada je Hercegovina«, dodade, »sada pod zasebnim vezirrom, mi smo svi isti gens⁸)! moja porodica, na primjer, potiče iz bosanskog glavnog grada«. Kako je sada bio potpuno zadovoljan što je obnarodovao značaj svoje rase, hadžija je počeo da pokazuje šta je sve dobio boravkom u Kairu otpjevavši nekoliko arapskih pjesama, koje je povremeno prekidao da bi se

**** Titula sultana; odatle hatišerif, ili carski dokument.

⁶ Titula turskih namjesnika u sjevernoj Africi.

⁷ Mehmed Ali (1769—1849), Albanac porijeklom, rođen u Makedoniji; kao turski potkralj Egipta (1805—1848) pobunio se protiv sultana i 1841. postao nasljedni vladar Egipta i Sudana.

⁸ (Lat.) Rod, pleme.

vratio našem prethodnom razgovoru. Kad sam vidio da želi su-
stići karavan, pustio sam ga da nastavi put sa svojom robom, a
ja se pridružih mom pratiocu.

Svi govore slovenski, a neki mostarski Turci ne znaju nije-
dan drugi jezik. Upoznao sam malo njih koji razumiju arapski,
a sreo sam samo dva stranca muslimana, jednog iz Bagdada,
drugog iz Damaska. Dijalekt Hercegovine i Bosne gotovo je isti
kao onaj u Dalmaciji i Crnoj Gori, ali je manje čist od crnogor-
skog jer ima mnogo turskih riječi. Među ovima sam zapazio ri-
ječ »jok« [yok] (ne) i neke druge. Ljudi su uglavnom uljudni i
malo ko me je ometao, ili je pravio neumjesne primjedbe, čak
i kad sam crtao na ulicama. Budući da sam imao vezirovu⁹⁾ na-
ročitu dozvolu za to i da sam bio u pratnji njegovih službenika,
nisam se bojao izravne uvrede. Kad bih razgovarao s onima koje
je radoznalost tjerala da se raspituju čime se ja to bavim, opho-
dili su se sa mnom s učtivošću većom nego što bi se to očekivalo,
naročito s obzirom na muslimanske predrasude prema Francima.
Činjenica da se ovi rijetko viđaju u Mostaru možda ima i dobro
dejstvo; neprijateljstvo prema njima nije kod naroda podstaknu-
to ni ratom niti slučajnim sukobom.

Uočio sam, međutim, da nijedan Turčin nije htio da uzvрати
moj pozdrav dok sam ulazio u grad, možda zato što ne vole vidjeti
hrišćanina na konju. Poslije toga, kad sam premjeravao most,
činilo se da neki ljudi pokazuju izvjesno nezadovoljstvo mojim
poslom. Jedan čovjek koji je zastao da me posmatra dao je oduš-
ka svojim osjećanjima. Bio je Turčin, umotan u ogrtač od grubog
platna postavljen zelenom čohom; na nogama je imao ogromne
crvene čizme i neodoljivo je podsjećao na tanki fitilj noćne lam-
pe. »Kakva je korist od toga«, rekao je, »što je sultan Sulejman
gradio mostove za pravovjernike, kad ih sada Franci uništavaju
svojim pisanjem? To nikad nije bilo dozvoljeno i nešto će se si-
gurno desiti —«. Iako ga je prekinuo jedan od mojih pratilaca,
koji ga je ubijedio da ne treba da strahuje i da je vezir odobrio
to što radim, on je nastavio: »Misli li Franak da će on izgraditi
most poput ovoga? Ne, neće, iako su oni veoma vješti u izradi
noževa i makaza i nečistog vina, iako se kreću tako brzo u svo-
joj oskudnoj odjeći —«. Hećim-baša¹⁰⁾ prekidne njegove primjed-
be rekavši da se sve radi po vezirovim naređenjima i da, ako on
ima bilo kakvih pitanja, može otići s njim do palate; na to je
ovaj čovjek, uvjeren da bi bilo bolje da šuti, krenuo dalje, mrm-
ljajući molitve za bezbjednost mosta i kletve na račun nevjernika.

⁹⁾ Ali-paša Rizvanbegović (1783—1851), hercegovački vezir od 1833. do 1851. godine.

¹⁰⁾ (Ar.—tur.) Glavni ljekar. Riječ je o Ali-pašinom tumaču i ljekaru Ju-
raju Kačiću, koji je domaćin Vilkinsonu u Mostaru.

Upravo veziru pripadaju sve zasluge za dobro ponašanje hercegovačkih Turaka, koji su nekad bili izuzetno drski prema strancima, pa su svoju netrpeljivost pokazivali i prema prijateljskim poslanicima koji su prolazili kroz Mostar na putu iz Dubrovnika da čestitaju bosanskim pašama stupanje na vlast. Rekao mi je jedan čovjek, koji je u mladosti često pratio ova poslanstva da su ona ponekad bila izlagana velikim uvredama. Jednom prilikom kada su izaslanici ulazili u Mostar i prolazili pored muške škole koja se upravo raspuštala, dočekala ih je prava bujica kamenja, jabuka i drugih predmeta, što je vodilo još ozbiljnijem napadu odraslih, pa su se izaslanici smatrali sretnim što su izvukli živu glavu. Moje evropsko odijelo nije izazvalo nikakvih poruga i nisam zažalio što sam ga cijelo vrijeme nosio; jedina izmjena koju sam učinio bila je zamjena šešira fesom, što je, kad se čovjek navikne, i udobno i zgodno.

Turci koje sam viđao u kafani bili su vrlo ućtivi; tu sam prvog dana upoznao jednog čovjeka iz Bagdada i s njim dugo razgovarao o Istoku. I mada niko od prisutnih nije razumio ni riječi našeg razgovora, izgledalo je da svi slušaju sa zadovoljstvom, raspitujući se s vremena na vrijeme, kad bismo se mi nasmijali, za značenje nekog izraza. Jedan od ovih izraza ih je naročito zabavljao, a vjerovatno i zbunjivao. Naime, sluga »trgovca iz Bagdada« je donio neki paket svom gospodaru, na što je ovaj primijetio kako je to »prvi put da je on, sluga, zapamtio šta mu je naređeno«. Ja sam na to rekao, »Ya! el Yahooodee mat« — »Oh! Jevrej je mrtav« (*****) — pa je naš smijeh, nakon ove smiješne arapske rečenice, prešao na čitavo društvo. I kao što se često događa u takvim prilikama, smijeh se pokazao tako dobrim sredstvom upoznavanja da, kad god bih prošao kraj kafane, tog mjesta gdje Turci planduju, neko bi se našao da me pozove na lulu duhana i kafu, a poslali bi i po »Bagdadliju« (Boghdadli), ako već nije bio tu, kako bi uživali u našem razgovoru, iako niko nije znao ni riječi arapskog.

Ovo je jedan od mnogih primjera iz mog iskustva koji ukazuje na to koliko je korisno poznavati jedan istočni jezik kada se želimo sprijateljiti s muslimanima, ili bar razbiti njihove predrasude. Naročito ih se može odobrovoljiti ako obratimo pažnju na neke pojedinosti koje za njih imaju veliki značaj. S druge strane dobrovoljna je i neka sitnica pa da se izazove sasvim suprotno dočinstvo. Na primjer, uzeti ili ponuditi bilo šta lijevom rukom znači uvrijediti i najdobronamjernijeg čovjeka. Njihovi običaji i čitav njihov život se tako sastoje od sitnih stvari, kao i kod drugih naroda, koji su, međutim, manje spremni da to priznaju od orijentalaca.

Jedan od krupnih razloga što ne vole Franke potiče iz razlike u našim običajima; predrasude koje gaje prema našim navodnim nedostacima posljedica su nepoznavanja činjenica ili njihovog iz-

***** Ovo se kaže kada neka veoma nemarna osoba iznenada počne da se posvećuje svojoj dužnosti.

vrtanja. Prazne priče ponavljaju se u nedogled i počinje im se vjerovati; sama pojava Franka izaziva netrpeljivost prema njemu i oni se upuštaju u opisivanje njegovih tobožnjih odvratnih navika, od kojih je najuočljivija potpuno zanemarivanje lične higijene. Stoga me je veoma zabavljala njihova zbunjenost u Mostaru kad je riječ o količini vode koju sam tražio za svoj »abdest« (ablutions). Pitali su me nisam li zapravo musliman i kad bih im odgovorio da se samo pridržavam običaja uvriježenog u mojoj zemlji, očito su mislili da se koristim svojim povlasticama putnika, a možda su i pretpostavljali da sam stekao ove navike za vrijeme mog dugog boravka na Nihu. Zacijelo nisu vjerovali da bi ih mogao usvojiti ijedan evropski narod koji nije izložen uticajima islama.

Iako je muslimanima zabranjeno da zlostavljaju hrišćansku raju u Hercegovini, oni na njih gledaju s velikim prezirnom. Tako, kada »pravi vjernik« baci oko na njihovu zemlju ili kad je zbog nečeg kivan na »kaure«¹¹⁾, on se ne obazire na pravdu u udovoljavanju svom hiru ili ljutnji. Turski zemljoposjednici su tako despoti za hrišćanske seljake. No, ovo ugnjetavanje u dobroj mjeri obuzdava vezir koji je, iako pravi Turčin po lukavstvu i samovoljan u postupcima kada mu to odgovara, ipak razuman čovjek koji želi steći priznanje za šire, tolerantnije nazore. Hod progresa, ako već ne prave civilizacije, zahvata tako i ovu zabitu polkrajinu.

(Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina, vol. II, pp. 49—51; 52—54; 62—67).

O autoru anonimno objavljene knjige. Na granicama hrišćanskih i turskih zemalja (The Frontier Lands of the Christian and the Turk, 2 vols., London, 1853), znamo samo to da se zvao Džejmz Henni Skin (James Henry Skene), da je početkom šezdesetih godina bio britanski konzul u Alepu u Siriji, i da je ranije radio kao »policijski direktor na jonskim ostrvima«¹²⁾. Skin, koji putuje Bosnom krajem proljeća 1851. u pratnji tjelohranitelja Hajrudina i slugu Osman-age, govori na sljedećim stranicama o svom dolasku u Travnik. U tom gradu se tada (maj—juni) nalazi Omer-paša Latas i dobar dio njegove vojske koja je učestvovala u gušenju pobune muslimanskih velikaša u Bosni.

Približivši se gradu Travniku, najprije smo došli do groblja¹³⁾, koje je iskuljučivo počivalište muslimanskih pokojnika, jer u glavnim mjestima svake oblasti ima malo hrišćanskog stanovništva. Ovo polje grobova, koje je vrlo prostrano, nalazi se na tako strmoj padini da su izgrađene terase kako velike kiše ne bi sprale kosti Bosanaca. Groblje izgleda kao velika zbirka primjeraka orijentalne skulpture poredanih na policama kakvog gigantskog muzeja, sa planinama umjesto zidova. Ušli smo u Travnik noću pa

¹¹⁾ (Pers.) Nevjernici.

¹²⁾ To tvrdi austrijski konzul u Bosni Dimitrije Atanacković u izvještaju svom ministru predsjedniku, knezu Švarcenbergu [Schwarzenberg] decembra 1851. godine (Vidi Ferdo Šišić, ur, Bosna i Hercegovina za vreme vezirovanja Omer-paše Latasa, 1850—1852, Subotica, 1938, str. 420—421).

¹³⁾ To je groblje na Derventi.

stoga nismo mogli vidjeti ništa osim dugih, uskih i prljavih ulica, punih vojnika koji su galamili, smijali se i pjevali. Mislim da je zabluda o Turcima misliti kao u šutljivom narodu; naprotiv, veoma su govorljivi među sobom i vole da ispredaju duge priče o onome što su vidjeli, a u vojsci to obično znači — mnogo. No, Turci znaju kada treba da šute i glas šutljivih ljudi kod stranaca stekli su upravo u takvim prilikama. Sudbina je htjela da živim među njima i moram reći da sam otkrio i druge njihove osobine, suprotne od onih koje sam očekivao.

Lutali smo gradom gotovo dva sata, uzalud tražeći smještaj u hanovima koji su bili puni oficira. Jedina alternativa spavanju na ulici bilo je obraćanje namjesniku grada, jer nisam poslušao Fehim-pašin¹⁴) savjet i poslao čovjeka naprijed da najavi moj dolazak, što mi se činilo izvještačenim. Ali sam sada shvatio da je on bio u pravu, pa sam odlučio da to ubuduće činim. Hajrudin se vratio s ovog zadatka s vijestima da me očekuju u rezidenciji ovog ili onog, nisam shvatio koga, te sam odmah krenuo s njim, jer je moj položaj bio pomalo beznadan.

Ponovo smo gazili po bezbrojnim blatnjavim uličicama i napokon došli pred neka vrata koja su držali otvorenim da bih mogao ući. To sam i uradio, zatim sam se popeo na sprat, skinuo čizme i u čarapama ušao u jednu sobu. Tu sam zatekao četiri prilike koje su sjedile oko nečeg što je ležalo nasred sobe sa svijećom sa svake strane. Niko nije prozborio ni riječi, a jedan od četvorice svečano mi dade znak da i ja sjednem. Počeo sam da gledam u onaj predmet koji je, kad sam pomnije pogledao, nalikovao ljudskom obličju, umotanom od glave do pete u izvezeni pokrivač. Kruta nepomičnost te mase i melanholična šutnja prisutnih odmah me uvjeriše da sam nabasao na ono što se u Irskoj zove »čuvanje mrtvac«. Osjećao sam izvjesnu zbunjenost koja je bila tim veća, jer sam bio bez tumača; Osman-aga se, naime, starao o našim umornim konjima umjesto o umornom meni. Napokon mi se, međutim, učini da se tijelo miče i nejasan zvuk, kao kad neko hrče, koji je dopirao ispod svečanog pokrova, baci novo svjetlo na ovu zagonetku.

No nije mi bilo suđeno da dalje ispitam ovu stvar¹⁵), jer mi pažnju privuče velika buka napolju. Vrata se naglo otvoriše i jedan oficir se pojavi u pratnji šestorice podoficira koji su nosili svjetiljke. On me pozdravi na vojnički način i reče: »Bujrum«! (Buyurun). Shvatio sam to kao »Sezame, otvori se« što znači »izvolite«, a podrazumijeva »dodite!« Navukao sam čizme i ponovo krenuo u noćno tumaranje ulicama Travnika, poput beskućnog lutajućeg duha u potrazi za počinkom. Duh se konačno smi-

¹⁴ Namjesnik u Tuzli, koji je Skinu nekoliko dana ranije ukazao gonstoprimstvo.

¹⁵ Kasnije će se ispostaviti da je riječ o sinu trebinjskog prvaka Hasan-bega Resulbegovića i četvorici njegovih rođaka, koji su dovedeni u Travnik zajedno s mnogim drugim bosanskim feudalcima. Tijelo umotano u vezeni pokrivač je Hasan-begov sin kojem će, objašnjava kasnije Skin, Omer-paša omogućiti školovanje u Carigradu, jer njegova porodica nije učestvovala u pobuni.

pravljena specijalno za njega — jer je to najveće oružje koje sam ikad vidio — izrezukana je poput testere. (...). Sulejman-beg, koji mi je tu sablju pokazao, kaže da je paša ne da naoštriti, jer tvrdi da samo slaba ruka traži oštru sablju. Videći me kako posmatram njegovu sablju, paša me upita jesam li vojnik. Kad sam mu odgovorio da sam služio u vojsci svoje zemlje, mislio sam da će me na mjestu zgromiti od dragosti: uhvatio me je za bradu svojom velikom crnom rukom i stisnuo je tako snažno da mi je gotovo iščasio vilicu, a zatim me je drugom rukom tako tresnuo po ramenu da sam mislio da mi je slomio ključnu kost. Sve je ovo trajalo do dva sata ujutro, jer su nam se pridružili još neki njegovi oficiri, među kojima je bio i jedan turski hirurg koji je dobro govorio njemački, pa mi je služio kao tumač. Svi oni su na general-majora gledali istovremeno s ljubavlju i sa strahom. Konačno su me ostavili da spavam na divanu, na kome su mi napravili odličan krevet, pa sam tvrdo spavao nakon talko dugog i zamornog dana.

— — —

Bilo je već kasno (narednog dana) i ja se vratih u Ahmed-pašin konak. Tamo sam ga zatekao kako sjedi sa Sulejman-begom i dva druga gosta, od kojih mi je jedan predstavljen kao poljski imigrant, dok je drugi bio crnac obučen u starinsku tursku odjeću po imenu Hadži-Abdurahman, porijeklom iz Senara (Senaar)¹⁸. On je pobjegao iz svoje zemlje zajedno sa hiljadama drugih za vrijeme krvavog pustošenja koje je preduzeo egipatski paša Mehmed Ali da osveti ubistvo svog najstarijeg sina, Tosun (Tossun)-paše, oca Abas (Abbas)-paše, sadašnjeg namjesnika Egipta. Prije nekih dvadeset pet godina, zapaljena je kuća u kojoj je tada boravio Tosun-paša i on je u njoj stradao. Da li je Abdurahman lično imao u toj stvari nekog udjela ili nije, nisam saznao, ali kad su se drugi dali u bijeg pred očevim gnjevom i on je pobjegao. Lutao je po Turskoj kao derviš dok se nije skrasio u Travniku, gdje se veoma umilio kod velikih zahvaljujući svom duhu i humoru, da bi se konačno i obogatio od njihovih poklona. Malo sam šta razumijevao od njegovih šaljivih dosjetki, no Ahmed-paša ih je pomno slušao i previjao se od smijeha. Turci uživaju da se šegače naveče, dok sjede sat-dva uz rakiiju prije večere.

Mladi poljski izbjeglica uživao je nepodijeljene simpatije gostoljubivih Osmanlija, kako zbog stradanja kroz koja prolazi njegova zemlja, tako i zbog svoje lične patnje i žrtvovanja za poljsku stvar. On je, međutim, posvetio sve svoje vrijeme i sposobnosti špekulisanju s ugovorima za snabdijevanje vojske i, kako je tek stigao, privukao je veliku pažnju dobrodušnog paše. Ja sam, opet, ugledavši ga, posumnjao da nije Poljska već Grčka imala tu čast da se on u njoj rodi. Zato sam mu se obratio na grčkom, na što on reče da me ne razumije. Ja zatim rekoh — i to,

¹⁸ Ili Sannar — grad na plavom Nilu u Sudanu.

bojim se, dosta zlobno — da ako on ne zna grčki, ja znam savršeno poljski, iako ne znam ni riječi tog jezika. U to se Poljak zbuni i, da me odobrovolji, promuća na lošem grčkom, što je očito odglumio, da je bio vrlo mali kad je napustio svoju domovinu i da je sasvim zaboravio maternji jezik, a da je napabirčio tek nekoliko riječi grčkog. Očigledno se ponadao, dok mi je to govorio, da paša ne shvata šta se događa. No on se prevario i tada je uslijedila scena koju je nemoguće vjerno dočarati.

»Šejtane!« prodera se crnac. »Sotono! Ti se nazivaš Poljakom, a ne znaš poljski? Nisi znao grčki, a sad ga znaš! Evo ti, šejtane!« I poče nemilosrdno da udara jadnog varalicu.

Budući da sam ja bio taj koji ga je razotkrio, pomislio sam da imam pravo da se umiješam, a uplašio sam se i da će ga paša na kraju ubiti, jer se njegova teška ruka spuštala s takvom silinom na ramena nesretnog stvorenja. Zato sam zamolio pašu da ga pusti rekavši da je mladić već dovoljno kažnjen. Ahmed-paša prestade i grčki Poljak iskrade se iz sobe pognute glave. Bilo mi je istinski žao zbog onog što sam učinio, ali nisam mogao predvidjeti tako potpun uspjeh moje smicalice, inače se ne bih upuštao u takav eksperiment. Paša se zatim počeo valjati po divanu u neobuzdanom nastupu smijeha, a kada je napokon ustao, još uvijek se držao za drbu, lice mu se i dalje kreveljilo, a suze tekle niz sjajne crne obraze.

Donesena je večera i mi navalismo s prstima na hranu raspoređenu u uobičajene male posude. Hadži-Abdurahman počeo sa svojim ludorijama, na veliko oduševljenje našeg domaćina, koji ga je dražio tako što dugo nije htio dati znak za napad na hranu postavljenu na niski sto. A kako su se najbolje derviševe šale sastojale od praktične demonstracije proždrljivosti, to se pokazalo neiscrpnim izvorom veselja. Paša bi od njega tražio da ispriča priču — obično neku iz »Hiljadu i jedne noći« — dok smo jeli, a zatim bi naredio da se jelo odnese prije nego bi on završio. Hadžija se pretvarao da to ne primjećuje i pipao bi prstima po golom stolu, praveći nevjerovatne grimase i glumeći razočarenje. Njegov posljednji podvig bio je ispijanje velike činije mlijeka, nakon čega ga je paša natjerao da popije svo srće iz posude za salatu da bi, kako je rekao, napravio jogurt (yiaurt) od mlijeka. Hadžija je zatim zamolio slugu da ga podigne s poda gdje je sjedio, jer se pretvarao da ne može ustati od silne hrane koju je pojeo. Donesene su lule za goste, dok je paša počeo da puši na nargilu. Stavio ju je u moja usta u šali; ja povukoh dim isto onako žudno kao i on, što izazva još veće veselje.

U to se pojavi italijanski ljekar, koji je bio dodijeljen jednom od general-majorovih pukova, i pridruži se šalama svog zapovjednika, na što se već, kako mi je rekao, sasvim navikao. Taj doktor je takođe volio šegačenje u što sam se uvjerio kad je Hadži-Abdurahman počeo da pjeva beskrajne pjesme na arapskom za koje je tvrdio da su na licu mjesta sačinjeni hvalospjevi u moju čast. Dobri paša, koji je razumio samo turski, povjerovao mu je i to mu se tako dopalo da ga je natjerao da pjesme, stih po stih,

prevodi na turski kako bi ih doktor, sa svoje strane, mogao prevesti na svoj jezik mene radi. Nakon nekoliko sati ovačkovog zabavljanja, hadžija se smjenno diže da zatraži oprostaj od društva za sve eventualne uvrede koje su njegove šale mogle prouzrokovati i napusti sobu s krajnjom poniznošću. No opet se vrati, kao Don Bazilio (Basilio) u »Seviljskom berberinu«, da pašu zamoli za neku milost, koju ovaj dodijeli, i hadžija konačno ode. Sve ovo izgledalo je kao ranije pripremljena šala. Kakav upečatljiv kontrast između života i položaja dva crnca! Jedan je istaknuti general, dok je drugi profesionalni lakrdijaš i prosjak; svaki je postao ono što mu je omogućila vlastita pamet, jer drugih razlika među njima prvobitno nije bilo. I sastali su se ovdje, dvije hiljade milja od svog zavičaja, jedan da se ulaguje i puzi, drugi da se pokroviteljski ponaša i zapovijeda. (. . .).

Za večerom je Arap Ahmed-paša bio čudno raspoložen. Sulajman-beg, koji je takođe bio tu, požalio se na jednog svog slugu koji nas je upravo posluživao; rekao je da poslužuje veoma loše, da je glup i da, ga ne može više držati.

»Daj ga meni«, reče paša.

»Sa zadovoljstvom«, odgovori beg. »Uzmi ga«.

Paša na to pozva mladića k sebi i reče mu savršeno ozbiljnim glasom da će on odsada, budući da je suviše glup da bude sluga pukovnika, biti sluga generala i da će, štaviše, zapovijedati svim ostalim slugama. Smeteni momak poljubi skute svog novog gospodara. Paša posla po svoju abadžiju od medvjede kože i, govoreći kako čehaja (kciaya), ili glavni poslužitelj, uvijek nosi bundu, naredi mu da je ogne oko ramena i stane na kraj sobe. Zatim natjera sve ostale sluge, njih oko petnaest, da se poredaju i naprave pred njim temena, tj. da mu se duboko poklone u znak poštovanja. Potom mu paša naredi da donese pero, tintu i papir i kad ovaj to učini, reče mu da ode i napravi spisak svih pijevaca, kolkošiju, pataka, gusaka i čurki u dvorištu kako bi mu ih njegov prethodnik mogao zvanično predati. Čehaja se branio, govoreći da ne zna da piše. Ako ne zna da piše onda mora otići u dvorište i nacrtati portret svakog pojedinačnog predstavnika tih pernatih vrsta. Nije znao da čnta. Mora pokušati. I tako je otišao, da postane umjetnik, s tako unezvijerenim izrazom na licu da je paša dobio nastup neobuzdanog smijeha.

Malo poslije toga pojavio se jedan artiljerijski poručnik, Arapin, koji je donio neki muzički instrument iz svoje domovine na kome je dobro svirao. Paša je poslao po njega kako bih ga ja mogao čuti. Instrument je po obliku sličan pijanoforteu i dugačak je oko dvadeset inča. Na zvučnoj kutiji nalaze se sedamdeset dvije žice, koje se podešavaju po tri, tako da je čitav raspon instrumenta tri oktave. Svira se tako što se žice trzaju malim komadićima konjačinog oklopa pričvršćenim željeznim prstenovima za prste. Čovjek je sjedio na podu prekrštenih nogu držeći ovu vrstu lutnje na koljenima i prelazio objema rukama preko žica. Melodija je bila monotona i bezizrazna, iako je zvuk samog instrumenta prijatan i, da ga je svirao školovan muzičar, ua

njemu bi se lako mogla proizvesti dobra harmonija. U ovom slučaju raznolikost se postizala samo tako što su se objema rukama trzale iste žice, da bi se onda naglo jednom rukom prešlo na višu ili nižu, oktavu, i to ne uvijek pravu.

Čehaja se vratio sa svojom galerijom miniјaturnih crteža, koji su ličili na nezgrapne hijeroglife nanizane u jednom redu. Paša je rekao da je zadovoljan i obećao mu je da će ga, pošto se tako dobro pokazao, unaprijediti u svom domaćinstvu.

»Bićeš moj glavni tumač«, rekao je. »Dodi ovamo. Stani kraj mog gosta i razgovaraj s njim engleski. Hajde!«

Uzalud je jadni mladić govorio kako zna samo turski; nije koristilo, mora govoriti engleski. Dobro, ako ne zna engleski, može otpjevati jednu pjesmu. Nije znao pjevati. Mora pjevati, inače će dobiti po ušima. Konačno je zapjevao, i to s tako žalostivim izrazom na licu, da se paša bacio na divan grčeci se od smijeha. No, momak se potrudio što je više mogao i njegov novi gospodar je bio zadovoljan. Rekao je da će ga sada osloboditi mučne dužnosti glavnog tumača te da ubuduće može preći na punjenje lula i čišćenje čizama. Ovo se činilo kao istinski olakšanje za junaka večeri, koga su očigledno više zadovoljavale skromnije dužnosti, tim više što ga je i strah napustio i što je dobio šaku sitnog novca od paše da se utješi.

Izgleda da je sokolarstvo dosta rasprostranjeno u ovoj srednjovjekovnoj zemlji, koja nije lišena nijednog feudalnog obilježja, jer sam često viđao te ptice u dvorištima velikih kuća. Ovom prilikom sam primijetio kako ulicama Travnika nose dva lijepa sokola, nudeći ih na prodaju. Ljudi koji su ih nosili imali su zaštitne rukavice na rukama. Omer-paša mi je rekao da svaki vrijedi oko 5 funti. Ostavio me je pred vratima hamama ili turskog kupatila, koje je za mene, kao obično, predstavljalo teško iskušenje kroz koje je trebalo proći, ali koje mi je pričinilo i zadovoljstvo kada sam završio s kupanjem.

Idući kod Arap Ahmed-paše sreo sam Osman-agu i Hajrudina koji su vodali dva lijepa konja po dvorištu. Konji su bili tu kako bih ja mogao da odaberem jednoga, jer je jedan od mojih vlaških konjića oćopavio pa sam naredio Osman-agi da ga proda i da, budući da su konji ovdje veoma jeftini, kupi drugog. Dok sam ih pregledao, moj domaćin stiže iz logora i čuvši da želim kupiti konja, naredi slugama da ih odvedu i pozva svog glavnog konjušara. Ahmed-paša ovome naredi da iz štale dovede prekrasnog mladog arapskog konja najčistije pasmine, kojeg je nedavno doveo iz Alepa i dao da se obučava u njegovoj brigadi kako bi od njega načinio svog najboljeg paradnog konja. Zatim me upita da li mi se više sviđa ovaj konj od ona dva koja je naredio da se odvedu. Rekoh da se oni s njim uopšte ne mogu uporediti i da nikad nisam vidio ovako divnog ždrijepca.

»Vaš je«, odgovori on. »Molim Vas da ga uzmete u znak našeg prijateljstva«.

Počeo sam da se bunim pominjući preveliku vrijednost poklona, ali videći da ga je to oneraspoložilo, prihvatio sam konja. Zahvaljujući se, rekoh mu da se nadam da će mi on, budući da mi je dao poklon za uspomenu na svoju zemlju, dozvoliti da i ja njemu poklonim nešto iz moje.

»To je poklon«, odgovori on odsječno. »Nije pozajmica. A sada, pođimo na večeru«.

Kako nije bilo nikakvih izgleda da se na arapa, kojem je bilo tek tri godine, stavi bilo kakva oprema, odlučio sam da zadržim svog čopavog ponija. Isto tako, bilo je očigledno da mi moj prijatelj Nubijac ne bi dao da kupim drugog konja, a ako bih to pokušao učiniti, bilo bi to kao da tražim još jedan poklon.

Sjeli smo da popušimo po lulu prije večere, dok je mujezinov glas dopirao do nas nošen svježim večernjim povjetarcem. Ahmed-paša se naglo diže i, izvinjavajući se što me ostavlja samog i što moram čekati večeru, ode da obavi namaz ili molitvu u susjednoj sobi. Ovo nije bilo prvi put da čujem kako njegov duboki glas uzvikuje »Allah, Allah!« u sumrak; Ahmed-paša je veoma tačan i revnostan u svojim molitvama. Za večerom smo razgovarali o Dželaludin-paši i on mi pomenu slučaj samoubistva koji se nedavno desio u Travniku¹⁹). Mladi poručnik jednog puka zaručio se s lijepom kćerkom bosanskog muslimana, no mladić je poginuo u bici kod Krupe nakon što ga je metak pogodio u glavu. Kad je djevojka čula kako je umro, prosvirala je sebi metak kroz glavu.

»Sve je to zato što se ne nosi veo«, reče paša, »i što se dopušta da vjernici vide jedno drugo. Da je ona stalno držala jašmak na licu, mogla se udati za drugog čovjeka, jer ne bi bilo velike ljubavi«.

(The Frontier Lands of the Christian and the Turk, vol. II, pp. 275—278; 287—292; 296—300; 304—306; 323—326).

Poručnik Džordž Arbatnot (George Arbuthnot, 1802—1865), dugogodišnji službenik u engleskom ministarstvu finansija i političar, dolazi u Hercegovinu na vijest da se Omer-paša Latas sprema da uguši tamošnju pobunu hrišćanskog stanovništva koja je izbila 1860. godine pod vođstvom Luke Vukalovića. Tako veći dio njegove knjige *Hercegovina, ili Omer-paša i hrišćanski ustanici* (*Herzegovina; or Omer pacha and the Christian Rebels*. London, 1862) govori o vojnom pohodu ovog turskog vojskovođe preduzetom u istočnoj Hercegovini u jesen 1861. godine. No nakon boravka u Hercegovini, Arbatnot odlazi u Bosnu, a potom u Srbiju. Put ga od Mostara vodi do Duvna, Livna, Travnika, Sarajeva i Broda.

Razgledavši sve znamenitosti u okolini, odlučio sam da još jedanput krenem iz Mostara, ali ovoga puta s namjerom da idem prema sjeveru. Uobičajeni put koji koriste oni što ih posao vodi

¹⁹ Dželaludin Ali-paša, bosanski vezir od 1819. do 1822, završio je život samoubistvom.

iz Mostara do Sarajeva [Bosna Serai] ide preko Konjica [Konitza], sela na granici sjeverno od Mostara. U početku sam bio sklon da krenem ovim putem, ali su me nagovorili da promijenim plan i da odem u lov na divokoze u dolini Drežanke [Drechnitza]. Opskrbivši se hljebom i drugim potrepštinama, M. Đurković [Gyurcovich]²⁰⁾ i ja krenuli smo rano u nadi da ćemo stići na odredište iste noći. Idući desnom obalom Neretve uskoro smo došli do kraja dviju ravnica sjeverno od grada na čijem se spoju nalazi Mostar. Sudeći po glatkom i oblom kamenju koje svuda leži razasuto, čini se da su ove ravnice nekada bile dno nekog velikog jezera; ovo potvrđuju i lokalne legende kao i postojanje karika na padinama brda, za koje se priča da su u prastara vremena služile za vezivanje čamaca. Bilo ovo istina ili ne, izgled mjesta daje izvjesnu vjerovatnoću toj tvrdnji.

Ubrzo nakon izlaska iz grada, naišli smo na malu četvrtastu kulu, na položaju koji dominira rijekom. Neretva je na tom mjestu plitka, a kako smo išli dalje prema sjeveru, ona je postala uska i stjenovita, s mjestimičnim malim brzacima. Loše stanje ceste, kao i naših tovarnih konja, prisililo nas je da se zaustavimo nekoliko sati pred mjestom do kojeg smo namjeravali da stignemo te noći. Raščistivši jednu šupu u kojoj su se nalazila vesla, zeleni duhan, kokoši, mačke i slično, pripremili smo se da tu provedemo noć. [...]

Nastavljajući putovanje desnom obalom Neretve, stigli smo do visoke humke, očito napravljene ljudskom rukom, smještene da okuci rijeke. Tu su se mogli vidjeti tragovi nedavnog iskopavanja; čini se da je neko tražio novac ili starine. To je upravo bio položaj gdje su se u stara vremena gradile tvrđave, a blizina rijeke nije bila nevažna u doba primitivne odbrane. Malo dalje od osnove humke bila su dva nadgrobna spomenika, isklešana neobično brižljivo i vješto. Na jednom od njih prikazan je čovjek sa dugačkim mačem i štitom, pred kojim stoji pas ili lisica, što je bilo samo dio urezanog crteža koji nije bio izbrisan²¹⁾. Na mjestu gdje izvor izbija iz stijene, sreli smo grupu vojnika dobrovoljaca, koji su vrlo nepristojno vikali i pucali iz kremenjaka. Vjerovatno su lutali okolo, spavajući gdje god stignu, a pljačka im je način života. Mjesto na kojem smo ih sreli bilo je sasvim pusto i veoma pogodno za nasilna djela. Negdje prethodnog proljeća dogodio se zločin baš na tom mjestu. A nije bio ni prvi koji se tu desio. Prije nekoliko godina dva pljačkaša Dalmatinca, sakrili su se iza obližnjih stijena s namjerom da ubiju dvojicu Turaka, koji su nosili novac u Sarajevo. Ovi Turci, međutim, opazili su ubice i kad je jedan hrišćanin opalio, jedan od Turaka je uzvratio i svaki je pogodio svoju metu. Završilo se tako što je drugi hrišćanin pobjegao a preživjeli Turčin je otišao s novcem svog druga skupa sa svojim vlastitim.

²⁰⁾ Mađar, tumač u engleskom konzulatu.

²¹⁾ Ovdje je po svoj prilici riječ o stećcima.

iz Mostara do Sarajeva [Bosna Serai] ide preko Konjica [Konitza], sela na granici sjeverno od Mostara. U početku sam bio sklon da krenem ovim putem, ali su me nagovorili da promijenim plan i da odem u lov na divokoze u dolini Drežanke [Drechnitza]. Opskrbivši se hljebom i drugim potrepštinama, M. Đurković [Gyurcovich]²⁰) i ja krenuli smo rano u nadi da ćemo stići na odredište iste noći. Idući desnom obalom Neretve uskoro smo došli do kraja dviju ravnica sjeverno od grada na čijem se spoju nalazi Mostar. Sudeći po glatkom i oblom kamenju koje svuda leži razasuto, čini se da su ove ravnice nekada bile dno nekog velikog jezera; ovo potvrđuju i lokalne legende kao i postojanje karika na padinama brda, za koje se priča da su u prastara vremena služile za vezivanje čamaca. Bilo ovo istina ili ne, izgled mjesta daje izvjesnu vjerovatnoću toj tvrdnji.

Ubrzo nakon izlaska iz grada, naišli smo na malu četvrtastu kulu, na položaju koji dominira rijekom. Neretva je na tom mjestu plitka, a kako smo išli dalje prema sjeveru, ona je postala uska i stjenovita, s mjestimičnim malim brzacima. Loše stanje ceste, kao i naših tovarnih konja, prisililo nas je da se zaustavimo nekoliko sati pred mjestom do kojeg smo namjeravali da stignemo te noći. Raščistivši jednu šupu u kojoj su se nalazila vesla, zeleni duhan, kokoši, mačke i slično, pripremili smo se da tu provedemo noć. [...]

Nastavljajući putovanje desnom obalom Neretve, stigli smo do visoke humke, očito napravljene ljudskom rukom, smještene da okuci rijeke. Tu su se mogli vidjeti tragovi nedavnog iskopavanja; čini se da je neko tražio novac ili starine. To je upravo bio položaj gdje su se u stara vremena gradile tvrđave, a blizina rijeke nije bila nevažna u doba primitivne odbrane. Malo dalje od osnove humke bila su dva nadgrobna spomenika, isklešana neobično brižljivo i vješto. Na jednom od njih prikazan je čovjek sa dugačkim mačem i štitom, pred kojim stoji pas ili lisica, što je bilo samo dio urezanog crteža koji nije bio izbrisan²¹). Na mjestu gdje izvor izbija iz stijene, sreli smo grupu vojnika dobrovoljaca, koji su vrlo nepristojno vikali i pucali iz kremenjača. Vjerovatno su lutali okolo, spavajući gdje god stignu, a pljačka im je način života. Mjesto na kojem smo ih sreli bilo je sasvim pusto i veoma pogodno za nasilna djela. Negdje prethodnog proljeća dogodio se zločin baš na tom mjestu. A nije bio ni prvi koji se tu desio. Prije nekoliko godina dva pljačkaša Dalmatinca, sakrili su se iza obližnjih stijena s namjerom da ubiju dvojicu Turaka, koji su nosili novac u Sarajevo. Ovi Turci, međutim, opazili su ubice i kad je jedan hrišćanin opalio, jedan od Turaka je uzvratio i svaki je pogodio svoju metu. Završilo se tako što je drugi hrišćanin pobjegao a preživjeli Turčin je otišao s novcem svog druga skupa sa svojim vlastitim.

²⁰ Mađar, tumač u engleskom konzulatu.

²¹ Ovdje je po svojoj prilici riječ o stećcima

Na jednom dijelu našeg puta, veliki odron je pokrio obalu rijeke ogromnim kamenjem i gromadama crvenog mramora. Ovog, kao i bijelog, crnog i sivog mramora ima u velikim količinama na okolnim brdima. Rijeka je na ovom mjestu nabujala i puna stijena, s dva ili tri brzaka, koji gotovo zavređuju ime vodopada. Uska stjenovita izbočina s desne strane, koja čini jedva prohodan put, nadnosi se nad samu vodu, na visini od oko 200 stopa. Rub ove provalije obrastao je travom i žbunjem i vrlo je opasan. To je bilo skoro smrtonosno za mene i mog konja: obala se iznenada odronila i da nije bilo kamene izbočine, na našu sreću, sigurno bi nas pokupili u komadićima, ako bi se iko potrudio da nas potraži.

Nakon nekih 10 sati putovanja od Mostara, put je skrenuo nalijevo, ostavljajući Neretvu na ušću Drežanke, koja navodnjava istoimenu dolinu. U blizini njenog ušća, premošćenog lijepim mostom na dva luka, govori se da je živio ban, a osamljena stijena koja se uzdiže na padini lijeve obale bila je njegovo omiljeno utočište. Vrh je uglačan, a tragovi nekog natpisa jedva da se mogu razaznati. [...] ²²⁾

Arbatnot prekida putovanje u jednom selu u dolini Drežanke, gdje odsjeda u kući neke kršćanske obitelji. Odatle sa Đurkovićem i nekoliko seljaka odlazi u lov na divokoze u okolna brda, što predstavlja pravi fizički podvig za vremešnog i bolešljivog Engleza nenaviklog na hercegovački krš.

Ovo veliko naprezanje je učinilo svoje i nisam uopšte bio sklon da ponovim lovački napor od prethodnog dana. M. G. ²³⁾ me je napustio, jer se vraćao u Mostar, dok sam ja nastavio svojim samotnim putem. Taj put, međutim, nije bio toliko neveseo kao što sam predviđao, jer su dva domaćinova sina izrazila želju da me prate sve do Livna na bosanskoj granici, gdje im je stric, seoski svećenik, držao župu. Ostali smo nekoliko sati na lijevoj obali Drežanke, koju smo pregazili blizu izvora. Na uzvisini s naše desne strane kažu da je nekad davno postojao grad, a sigurno je da je na tom lokalitetu nađen idol od zlata, težak 23 funte. Podstaknuti nadom u sličan uspjeh novi kopači zlata su tu nedavno iskopavali, ali sa kakvim rezultatom, ne umijem da kažem.

Idući sada nešto prema zapadu, ušli smo u dolinu Drage '[Druga], male brze rječice ²⁴⁾'. Rečeno nam je da su odatle moguća dva puta; jedan duži, krivuda kroz Rakitnu [Rachitna], dok je drugi, koji sam odabrao, kraći, ali daleko brdovitiji i teží. Uspon je na jednom mjestu bio oštiri od bilo kojeg koji sam ikada

²²⁾ Ovaj natpis, koji se nalazi ne na lijevoj nego na desnoj obali Neretve, potiče iz 14. vijeka. O njemu vidi Šefik Bešlić, Stećci na Blidinju, Zagreb, 1959, str. 66).

²³⁾ Đurković.

²⁴⁾ Arbatnot se kroz klisuru Drage iz kanjona Drežanke preko Karormanskih klanaca penje na zapad u visoko planinsko područje. Pomoć u preciznijem utvrđivanju Englezovog puta odavde do Duvanjskog polja pružio mi je Zvonimir Skoković.

vidio. Ostavljajući Dragu spustili smo se u ravnicu Svinjače [Swynyatcha], malo proširenje povezano s Duvnom jednim prolazom. Brda s lijeve strane se zovu Lip [Liep], a s desne Sesaruša [Cesarussa]). I ovdje jedna priča govori o postojanju grada u davna vremena i o otkriću velike kese zlatnika, poput venecijanskih cekina, što je podstaklo nekog čovjeka poduzetnog duha da počne iskopavanja velikih razmjera. Ali žao mi je što moram reći da ova iskopavanja još nisu urodila plodom. Vrlo pristojan put izgrađen je nedavno kroz ovaj kraj, a saobraćaj koji se odvija na njemu trebalo bi da ubijedi ljude u korisnost njegove gradnje. Sreli smo mnogo brdskih konjića koji nose robu iz Livna u Mostar, dok dugi redovi kola što ih vuče po osam volova prenose drvo u sela Duvanjskog polja. Ova kola su grubo napravljena, ali odgovaraju svojoj svrsi, tj. sporom saobraćaju u ravnicu. Osovine i čivije na točkovima su od drveta i željezo nije uopšte korišteno u njihovoj izradi. Duvanjsko polje je jedno od najvećih u tom kraju. Na najširem mjestu je dugo oko 15 milja, a sela su razmještena u podnožju brda, po cijelom njegovom opsegu. Najznačajnije selo je sjedište mudira, kome sam otišao smjesta po dolasku. Mada je grbav, mudir je bio osoba veoma otmjenog ponašanja. Njegov šurjak, Mahmut-efendija, član medžlisa²⁵), bio je kod njega i postarao se zajedno s mudirom da mi boravak u Duvnu bude što prijatniji. Kad sam tom velikom čovjeku pohvalio izgled njegovog mudirluka²⁶) odgovorio mi je, smijući se: »O, da, moraju raditi, jer je hladno« — izjava koju nikako nisam bio raspoložen da osporavam. Vjetar je puhao u tom času u ledenim naletima, a shvatio sam da je uvijek tako. Rastinje je dobro izgledalo, uprkos prividnoj nestašici vode.

Narod u tom kraju je gotovo sav katoličke vjere, što se može pripisati blizini Dalmacije i bosanskim samostanima. Miran je i dobro se ponaša, rekao je mudir, ali ja sam od nekih katolika s kojima sam razgovarao čuo da je takvo ponašanje više posljedica straha nego ljubavi, jer malobrojni Turci u svemu vode glavnu riječ. Na sredini polja nalaze se stari nadgrobni spomenici; neki su u obliku sarkofaga, dok su drugi samo grubo klesano ravno kamenje²⁷). Tu i tamo mogu se vidjeti raštrkani krstovi na grobovima — neobična mješavina sadašnjosti i prošlosti. Nakon dosta neudobno provedene noći u jednom hanu u gradu, otišao sam rano u zoru do mudirove kuće. Iako još nije bilo osam sati, zatekao sam ga kako zasjeda sa cijelim medžlisom. Odatle me je cijelo to društvo otpratilo da razgledam tvrđavu, ili onaj njen dio koji je odolio zubu vremena. Bilo je prilično zabavno gledati uzaludne pokušaje penjanja ovih u ćurkove obučenih, sasušanih starih muslimana, koji zaista nisu bili ravni mudiru po žustri ni kretanja. Tvrđava je četvorougona, s bastionima i kapijom

²⁵ (Ar.) Savjet ili vijeće; u ovom slučaju vijeće mudira, upravitelja sreza.

²⁶ Upravno područje mudira.

²⁷ Nekropola stećaka.

na svakom bedemu. Na dva bastiona je postavljeno osam starih topova i svi su turske proizvodnje; neki imaju željezne obruče oko otvora.

Na jugozapadnom uglu je okrugla kula, očito kopirana od Rimljana, iako nije pravog rimskog porijekla. U koju svrhu je tvrđava građena ili ko ju je gradio, nisam uspio saznati. Kažu, međutim, da je građena prije otprilike dva vijeka*) i na njoj se nalazi turski natpis koji to potvrđuje; ali kao što sam već rekao, na ove podatke se ne može osloniti²⁸). Ima mnogo zgrada unutar zidova, a za jednu džamiju kažu da je postojala sto godi-
na prije tvrđave.

Uskoro nakon što smo otišli iz sela stigli smo na granicu Bosne i Hercegovine, koja je neoznačena. Predio je, kako smo išli dalje, izgledao sve zeleniji i prikladniji za stanovanje. Pred veće smo se zaustavili u malom selu Vidošima [Vidosi], gdje živi stric mog pratioca iz lova, župnik. Pošto je unaprijed poslao jednog od nećaka da mu javi o mom dolasku, on me je dočekao vrlo srdačno i pozvao da odsjednem u njegovoj kući. I pored toga što je veći dio kuće prije nekoliko mjeseci izgorio, bio sam vrlo lijepo smješten i prijala mi je čista postelja nakon neudobnih ležajeva na koje sam bio navikao. Ne mogu baš reći da je kuhinja bila luksuzno opremljena, ali župnik se jako izvinjavao što nije bilo mesa, pominjući kao izvinjenje činjenicu da ga rimokatolici ne jedu petkom — razlog koji jedva da stoji, jer ja sam stigao u subotu. Jaja i povrća, međutim, nije manjkalo. Povrće i loš latinski izazivaju jaku žeđ, tako da sam bezbroj puta tokom večeri bio prisiljen da kažem »ad salutem«²⁹). Stari svećenik je izgleda bio više naviknut na ovoliko piće nego njegov mlađi pomoćnik, koji je, prije nego što je ustao od stola, pokazivao nepogrešive znake da je dobro »potegao«. I župnik i kapelan su imali brkove i plitak crveni fes, kojima se odlikuje njihova profesija. Kapelan je stekao izvjesno obrazovanje u jednom od bosanskih samostana, odakle je poslan u Rim, gdje je u svakom slučaju stekao pristojno znanje italijanskog i nekoliko riječi francuskog. Još jedan stanovnik ove kuće, za kojega se ne smije dopustiti da prođe neopažen, bila je župnikova majka, fina stara gospođa u 97. godini. Starost joj ni na koji način nije oslabila sposobnosti i bila je aktivnija i življa od mnogih sa pola teta njenih godina. Naveče su se pojavili nećaci, pošto su večerali s poslugom. Ostatak večeri smo proveli pjevajući, ako se tako može nazvati monotono zapijevanje koje čini muziku ove zem-

* [Arbatnotova napomena]: Ovo jedva da je tačno, jer sve ovdje odiše mnogo većom starinom.

²⁸ Tvrđava u Duvnu koju je Arbatnot vidio (a koja je potpuno porušena poslije 1945) izgrađena je 1732. od kamena i bila je poznata pod imenom Sedidžedid, »nova tvrđava« (Vidi Hamdija Kreševljaković, Stari bosanski gradovi, poseban otisak Godišnjaka Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1953, str. 41—44).

²⁹ (Lat.) u zdravlje.

Ije. U ovome se jedan dio braće smatrao vrlo vještim: teme pjesama su uglavnom legendarni podvizi hrišćana protiv Turaka, koji, ma koliko malo doprinijeli zaustavljanju napredovanja osvajača, zvuče iznenađujuće dobro u stihu. Ponekad, kao u ovom slučaju, glas prate gusle [guesla], neka vrsta violine sa jednom ili tri strune.

Župnik, mada čovjek malog obrazovanja i snažnih predrasuda, izgleda da je posjedovao mnogo zdravog razuma. Žalio se na stanje u Hercegovini i rekao da će dosta nevolje proizaći iz toga ne samo u toj zemlji nego i u svim susjednim oblastima. Kao primjer oštine vladinih zahtjeva on je spomenuo da je nedavno samo iz livanjske oblasti uzeto 1400 tovarnih konja, kao i više od 400 tovara žita, za koje je samo obećano da će biti plaćeni. Nisam spreman da jemčim za tačnost ovih tvrdnji, ali ih prenosim onako kako su iznesene meni. Svećenik se, međutim, nije toliko žalio na količinu, koliko na nepravedan postupak, kao i na postavljanje tolikih zahtjeva.

Nekoliko sati mi je trebalo do Livna, u čijem predgrađu se nalazi katolički samostan³⁰). Misa je upravo trajala, ali ja sam našao slobodnog gvardijana, »Oca Lorenca« [Padre Lorenzo]³¹), i jednog od fratarara. Ostavivši me na neko vrijeme da čekam u vrlo hladnoj sobi sa svodovima, ova dvojica su došla, no njihov prijem se nije mogao uporediti sa prijemom jednostavnog seoskog župnika. Samostan je za redovnike franjevačkog reda, kojih je bilo pet, osim starješine. To je velika, razvučena i nedovršena zgrada od bijelog kamena, potpuno nezanimljiva, izgrađena prije šest godina. Poslije mise bio je ručak, koji je pružio više u pogledu količine, nego kvaliteta i za kojim su se sveti ljudi držali à mervelille³²). Izuzev jednog mladog svećenika nježnog izgleda i dobrog obrazovanja, braća su bila mrzovoljna i neprijatna grupa. Tako je slabo prikriveno bilo nezadovoljstvo koje sam osjetio u neljubaznom »sicuro«³³) kojim su se udostojili da odgovore na moju molbu za krevet, da sam naredio da moj prtljag smjesta odnesu u najbolji han u gradu. Kako nisam dobio uslugu kod kršćana, zatražio sam pomoć muslimanskog kajmakama³⁴), kod kojeg su mi moja engleska krv i Omer-pašina bujrunčija [Buruhltee]³⁵) obezbijedile savjet i pomoć.

Austrijski konzul³⁶) me je takođe primio sa mnogo učtivosti i veoma uslužno mi stavio svoju kuću na raspolaganje, mada je morao službeno krenuti u Split. Iz nekih, samo njemu poznatih

³⁰ Samostan Gorica.

³¹ Otac »Lorenzo« je fra Lovro Vučo — vidi Berislav Gavranović ur, Bosna i Hercegovina od 1853. do 1870. godine, Sarajevo, 1956, str. 269.

³² (Fr.) Divno.

³³ (Ital.) Sigurno.

³⁴ (Ar.) Upravitelj oblasti.

³⁵ (Tur.) Pismena naredba ili preporuka izdata od paše ili valije.

³⁶ Riječ je, zapravo, o austrijskom konzularnom agentu u Livnu Jakšu fon Dembickom [Jaxa von Dembitzky] (Vidi P. Mitrović i H. Kreševljaković, ur, Izvještaji italijanskog konzulata u Sarajevu, 1863—1870. godine, Sarajevo, 1958, str. 2).

razloga, preklinjao me je da se vratim u Mostar, uporno ponavljajući kako je putovanje po Bosni potpuno neizvodivo pri sadašnjem stanju političkih događaja. To, skupa sa primjerom svećeničke uljudnosti koju sam doživio u samostanu Gorica [Goritz], uticali su da promijenim put koji sam sebi odredio, preko Fojnice [Foinitza] do Bosna Seraja, ili »Serajeva« [Serayevo], kako ga zovu na narodnom jeziku. Umjesto ovog puta, odlučio sam da posjetim Travnik, nekadašnji glavni grad Bosne, prije nego što nastavim put za Sarajevo, sadašnji glavni grad pokrajine. Da bih ostvario ovaj plan, krenuo sam ujutro 21. [oktobra], mada sam imao temperaturu i glavobolju, koje sam pripisivao prehladi što sam je dobio pod vlažnim svodovima franjevačkog samostana. Sa svakim narednim danom bolest je postajala ozbiljnija, tako da sam se jedva držao na konju posljednjeg dana putovanja, prije nego što smo stigli u Travnik. U jednom hanu na putu, predao sam se u ruke handžije [Khanjee], koji mi je sa svojom pomoćnikom prepisao sljedeći lijek: rekao mi je da stavim noge u lavor pun gotovo ključalog čaja, napravljenog od nekih ljekovitih trava, specifičnih za tu zemlju i veoma neprijatna mirisa. Zatim me je pokrio nepromočivim platnom koje sam nosio sa sobom, a kad sam se dovoljno preznojio, prebacio me je u krevet. Mada mi je bilo malo lakše od ovog liječenja, izlječenje nije nipošto bilo konačno, tako da sam po dolasku u Travnik bio više mrtav nego živ. Tamo je jedan doktor Mađar, za koga sam imao preporuku, došao da me posjeti i prepisao mi neke jednostavne lijekove. Jednog sam se dana usudio da primijetim da bi mi neko sredstvo za jačanje bilo najpotrebnije, na što je učeni doktor rekao, s prikladnom ozbiljnošću, da bi rakija vjerovatno bila najefikasniji lijek, jer je često slušao da engleski vojnici žive isključivo od stimulirajućih pića. Iako bolestan, jedva sam se suzdržao da se ne nasmijem toj komičnoj predodžbi.

Nakon što sam nekoliko dana proveo u Travniku, moj medicinski savjetnik je izgleda počeo da očajava nad mojim slučajem; i po istom principu po kojem ljekari drugdje preporučuju Maderu [Madeira]³⁷ beznadežnim slučajevima tuberkuloze, i ovaj mi je savjetovao da nastavim put do Sarajeva. Teškoća je, međutim, bila u tome kako da stignem do tog grada. No tada mi je kajmakam pritekao u pomoć i ponudio se da mi iznajmi jedna bolnička kola od artiljerije. Prihvatio sam njegovu ponudu i nakon nekoliko dana u Travniku krenuo put Sarajeva. Kočija je bila poput indijskog dak garija [dak ghari]³⁸ sa bočnim vratima, ali bez sjedišta na boku; vukli su je artiljerijski konji s dva jačača, dok su narednik i tobdžija bili u pratnji. Srećom, vozilo je imalo opruge koje mora da su znatno trpjele od truckanja, mada smo napredovali puževim korakom.

³⁷ Portugalsko ostrvo u Atlantiku.

³⁸ (Anglo-ind.) Vrsta indijskih kola s konjskom vučom.

Nakon tri dana putovanja stigli smo u Sarajevo, gdje me je veoma ljubazno primio g. Z.³⁹), koji je vršio dužnost britanskog konzula, i g. M. M., francuski konzul⁴⁰), kod koga sam proveo tri sedmice dok sam bio bolešću prikovan za krevet. [...].

[...] Osman-paša⁴¹) je, uprkos svojim godinama, pokazao najveću želju da unaprijedi dobrobit naroda pod svojom upravom. Za devet mjeseci njegove vlade, koji su prethodili mom dolasku, izgrađeno je ništa manje nego 90 milja puta, popravljeno 5 mostova kojima je premošćena rijeka unutar gradskih granica i uvedene druge reforme koje mu služe na čast i kojim je stekao zahvalnost i naklonost svih slojeva stanovništva. Sistem gradnje puteva koji je on uveo istovremeno je efikasan i jednostavan. Izgradivši jednu kratku dionicu puta pored glavnog grada, uspio je da pokaže seljacima prednosti koje proističu iz lakšeg odvijanja prometa. Postepeno se ovo osjećanje proširilo širom pokrajine, a seljaci se javljaju čim su usjevi zasijani da grade nove dionice puta, koje su zatim dužni da održavaju. Ovo je očito prvi i najneophodniji korak u razvoju prirodnih izvora zemlje. [...].

Budući da je plovidba Savom postala moguća otkad su pale velike kiše, odlučio sam da krenem najjednostavnijim putem do Beograda, tj. preko Broda. Do ove odluke došao sam podstaknut i željom da vidim dolinu Bosne, pored i iznad koje put ide gotovo cijelim tim rastojanjem. Nije se moglo izabrati pametnije mjesto od onoga na kojem je izgrađeno Sarajevo. Okruženo lijepim brdima i poljima, koja čak i u novembru nose tragove raskošnog zelenila svojstvenog ovoj pokrajini, navodnjavano bistrom rijekom Miljackom [Migliaska], ovo mjesto je veoma privlačno. Dok smo se brzim kasom truckali glavnom ulicom ujutro 16. novembra u kočiji g. H.-a⁴²), britanskog konzula, bilo mi je teško povjerovati da se nalazim u jednom turskom gradu. Kuće, mada izgrađene od drveta, dobro su održavane, a mušepci, po kojima se prepoznaju ženski dijelovi kuće i iza kojih se povremeno mogu opaziti vatrene oči, povećavaju draž maštanja. Put je prvih šest milja bio tvrd i dobar. To je primjerak Osman-pašinog djela i uzdiže se znatno iznad polja koja ga okružuju, a strane ceste učvršćene su pleterom. Na kraju tog rastojanja, a vrlo blizu ušća

³⁹ Džejmz Zorab [James Zohrab].

⁴⁰ Ovdje je, očigledno, u pitanju greška: na čelu francuske konzularne agencije u Sarajevu, osnovane 1853, koja 1862 — dakle nakon Arbatnotove posjete — prerasta u konzulat, nalazio se Eduard Vjet [Edouard Wiet] (Vidi Midhat Šamić, Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836—1878) i njihovi utisci o njoj, Sarajevo, 1981, str. 45—55.

⁴¹ Topal Osman-paša je bio bosanski namjesnik od 1861. do 1869. godine.

⁴² Vilijam R. Houmz [William R. Holmes].

Miljacke u Bosnu, odvojio sam se od mojih prijatelja, koji su odlučili da odu u jednodnevni lov. [...].

Napuštajući Miljacku, koja je ovdje premošćena solidnim mostom na deset lukova, prešli smo Bosnu nakon oko pola sata puta. Tu i tamo pored rijeke, ili u nekom skrovitom kutku zaštićenom visokim drvećem, kako od vrućine tako i od očiju radoznalaca, mogli su se vidjeti haremi⁴³⁾ raznih paša i drugih velikodostojnika pokrajine. Nakon četiri sata vožnje stigli smo u Kiseljak [Ekshesoo], gdje sam se smjestio u han preko noći. Prvo što sam uradio bilo je da pošaljema po boka mineralne vode, po kojoj je to selo poznato i u određeno doba godine veoma je u modi. Voda ima jak ukus željeza i kad se tek naspe pjenuša, kao i kad se u nju doda šećera, vina i drugih kiselina. Vrlo je popularna kod svih slojeva stanovništva, ali Jevreji imaju prema njoj naročitu sklonost. Nijedan sarajevski Jevrejin ne bi propustio da u toku godine posjeti te izvore; obično tamo ostaju dva ili tri dana, pijući u određene sate galon⁴⁴⁾ za galonom ove ljekovite tečnosti. Sljedeće veče stigao sam u Busovaču [Boosovatz], gdje sam se odvojio od travničke ceste, koju sam do te tačke slijedio. [...].

Tri sata nakon što smo otišli iz Busovače stigli smo u Zenicu [Tzenitz], gradić u kojem se ponešto trguje. Dok smo sjedili u kafani hana, došla su poštanska kola iz Broda na putu za Sarajevo⁴⁵⁾. Čovjek koji ih je vozio ušao je mokar i blatnjav i izjavio da je put gotovo neprohodan. Bilo je kod njega i malo samohvale, tako da ga nisam najozbiljnije uzeo. Da mi se nije žurilo, bio bih i sam sklon da popustim pred navaljivanjem prisutnih i odgodio bih putovanje za Vranduk do sljedećeg dana. Ali kako nije bilo nikakvih izgleda da će se vrijeme poboljšati, smatrao sam da je pametno da nastavim putovanje.

Ispriječila se, međutim, još jedna poteškoća: čauš [Tchouch]⁴⁶⁾ zaptijā odlučno je odbio da mi dā vodiča. I tek kad sam poslao po mudira, zaprijetivši da ću se lično žaliti Serdar Ekremu⁴⁷⁾, uspio sam da ga dobijem. Ova vrsta pratnje predstavlja glavnu dužnost zaptija-konjanika. Deset pijastera na dan, ili 20 penija, obično im plaćaju oni koji se koriste njihovim uslugama. Oni, naravno, održavaju svoje konje od redovne službene plate.

⁴³ Nije jasna Arbatnotova upotreba riječi »harem« u ovom kontekstu.

⁴⁴ 4,564 litra.

⁴⁵ Redovna poštanska služba koju Englez pominje bila je tek u povelju: »Negdje prije mjeseca jula [1854] godine organizovana je u Bosni i Hercegovini državna pošta za pisma i amanete. Ona je nosila i službene i privatne pošiljke. Iz Sarajeva u Brod išla je svakog četvrtka uveče, a vraćala se svakog utorka ujutro« (Vladislav Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije [1937], izabrana djela, Knjiga I, izbor i redakcija Milorad Ekmečić, Sarajevo, 1985, str. 241).

⁴⁶ (Tur.) Podoficir.

⁴⁷ Titulu velikog serdara ili vrhovnog zapovjednika (generalisimusa) Omer-paša Latas je stekao na početku krimskog rata (Vidi Milan Prelog, Povijest Bosne u doba osmanlijske vladavine, II dio, 1739—1878, Sarajevo, 1916, str. 90).

Kišu je sada zamijenio snijeg, koji je prilično napadao za dva-tri dana. Hladnoća je bila jaka i samo zaustavljanjem u svakom hana, a ovi su bili oko tri sata udaljeni jedan od drugog, bilo je moguće održavati cirkulaciju krvi. Ujutro 20. [novembra] sunce je zasjalo i bilo je relativno toplo, mada je sve imalo pravi zimski izgled. [...].

Oko 90 milja od Sarajeva rijeka [Bosna] postala je znatno šira; nabujala od skorašnjih kiša i snijega, ona pruža vrlo lijep prizor. Na desnoj obali rijeke nalazi se grad Maglaj [Maglai], koji je lijepo smješten na padini doline okružene brdima, a jedna krševita uzvisina dijeli grad na dva dijela. Iza ove, međutim, kuće se sastaju i spuštaju sve dolje do obale rijeke. Na samom vrhu tog središnjeg uzvišenja nalazi se stara tvrđava sa 5 topova, koji kontrolišu rijeku, ali bi inače bili od male koristi. Jedina veza između obala jeste skela grube izrade. Nakon što smo otišli iz ovog grada, još uvijek je ostalo četiri sata putovanja do hana u Ševarlijama [Schevaleekhan], gdje sam namjeravao da provedem noć. Iako sam se bio odvikao od svakog luksuza, ipak me je zapanjivalo potpuno odsustvo čak i najosnovnijih stvari za život. U Maglaju sam bez uspjeha nastojao kupiti krompira, voća ili čak mesa; ovdje, međutim, nije bilo ni hljeba, ni jaja, ni pilića, koji su se gotovo svuda mogli dobiti. Dobivši neizbježno »nema« [Nehmur] kao odgovor na svaki svoj zahtjev, nisam mogao a da se ne zapitam šta jedu sami stanovnici. Kad su mi rekli da žive od povrća, zatražio sam to povrće. Prosudite, dakle, kakvo je bilo moje zaprepašćenje kad su mi saopštili da ga nema. Srećom, moji ljubazni prijatelji iz Sarajeva nisu me poslali praznih ruku, jer bih inače sasvim sigurno toga dana gladovao.

U svakom slučaju han predstavlja gorko ismijavanje riječi hotel, kako se to često prevodi. Predstavite sebi jednu prostoriju od osam kvadratnih stopa, s prozorima koji se ne mogu otvoriti, sa peći koja zauzima jednu trećinu čitavog prostora i drvenim divanom koji zauzima druge dvije trećine; a sve to naseljeno je bezbrojnim vrstama gamadi i to vam je približna slika jednog običnog hana. Ako postoji trenutak kad je opravdano da se čovjek prepusti epikurejskim mislima, onda je to kad se nađe u jednom od ovih blaženih boravišta.

Oko jedan sat od Ševarlija prešli smo jedan mukavac Bosne skelom. Nešto dalje na lijevoj obali nalazi se grad od 300 kuća⁴⁸⁾ sagrađen uglavnom na istim principima kao Maglaj. Kao i Maglaj, ima jednu uzvisinu oko koje su okupljene kuće. I tu se nalazi tvrđava sa tri topa — dva mala i jednim velikim. Mudir mi je rekao, s nemalim zadovoljstvom, da je to posljednje mjesto koje su Turci zauzeli kad su osvajali Bosnu⁴⁹⁾. Koristeći se iskustvom od prethodnog dana, osigurao sam se kupivši, pri prolasku kroz grad, pile, hljeba i još nekih namirnica. Do njih sam,

⁴⁸⁾ Doboј.

⁴⁹⁾ Doboј je pao pod tursku vlast prije 1503. godine, dakle znatno ranije nego, na primjer, Jajce (1527) ili Bihać (1592).

međutim, teško došao i one su bile veoma loše. Meso se rijetko nalazi jer se ovce nikad ne kolju, a volovi samo kad prestare i kad više nisu za kakav rad. Prema tome, pilići su gotovo jedina hrana životinjskog porijekla.

(Hercegovina; or Omer Pacha and the Christian Rebels, pp. 221—222; 224—226; 232—242; 243—244; 246; 248—251).